

NAQD PULSIZ HISOB-KITOBLARNI KENGAYTIRISH YASHIRIN IQTISODIYOTNI QISQARTIRISH OMILI SIFATIDA

mayor Nurmatov Muhammad Yusupovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada naqd pul aylanmasi va yashirin iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlik, naqd pulsiz to'lovlarni kengaytirishning iqtisodiy va jamoat xavfsizligi uchun ahamiyati ko'rib chiqilgan. Aholi va tadbirkorlarning naqd puldan voz kechmasligi sabablari – ishonch yetishmasligi, qishloq joylarda infratuzilmaning sustligi, to'lov xarajatlari – tahlil qilingan. Shu bilan birga, raqamli to'lovlar ko'paygan sari kiberfiribgarlik xavfi ham ortayotgani qayd etilgan. Naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirish va ularning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha amaliy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, naqd pulsiz to'lov, naqd pul aylanmasi, moliyaviy inklyuziya, soliq, kiberfiribgarlik, jamoat xavfsizligi.

Аннотация. В статье рассмотрена связь между наличным денежным обращением и теневой экономикой, а также значение расширения безналичных платежей для экономики и общественной безопасности. Проанализированы причины, по которым население и предприниматели не отказываются от наличных: недостаток доверия, слабая инфраструктура в сельской местности, расходы на платежи. Вместе с тем отмечено, что с ростом цифровых платежей возрастает и риск кибермошенничества. Даны практические предложения по стимулированию безналичных платежей и обеспечению их безопасности.

Ключевые слова: теневая экономика, безналичный платёж, наличное обращение, финансовая доступность, налог, кибермошенничество, общественная безопасность.

Abstract. *The article considers the link between cash circulation and the shadow economy and the importance of expanding cashless payments for the economy and public safety. It analyzes why households and entrepreneurs keep using cash, including lack of trust, weak infrastructure in rural areas and payment costs. It also notes that the growth of digital payments brings a higher risk of cyber fraud. Practical proposals are made for encouraging cashless payments and ensuring their security.*

Keywords: *shadow economy, cashless payment, cash circulation, financial inclusion, tax, cyber fraud, public safety.*

Yashirin iqtisodiyot haqida gap ketganda ko'pchilik avvalo soliq to'lamaydigan tadbirkorlarni ko'z oldiga keltiradi. Aslida masala ancha kengroq. Hisobga olinmagan savdo, ro'yxatdan o'tmagan ish o'rinlari, "konvert"da beriladigan ish haqi, kontrabanda tovarlari – bularning barchasi bitta umumiy narsaga tayanadi. Bu naqd pul. Naqd pul iz qoldirmaydi, uni kuzatish qiyin, shuning uchun u davlat nazoratidan chetda qolishni istaganlar uchun eng qulay vositadir.

Shu sababli ko'plab mamlakatlar yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda naqd pulsiz hisob-kitoblarni kengaytirishga katta e'tibor qaratmoqda. O'zbekistonda ham bu yo'nalishda ko'p ish qilindi. 2020-yilda qabul qilingan PF-6098-son Farmonda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish uchun aniq chora-tadbirlar belgilangan [4]. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da ham, "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ham yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va raqamli to'lovlarni rivojlantirish vazifalari qayd etilgan [1; 2]. So'nggi yillarda bank kartalari, mobil ilovalar va QR-kod orqali to'lovlar odatiy holga aylandi. Bozorlarda ham, kichik do'konlarda ham telefon orqali to'lov qilish mumkin.

Lekin naqd pul hali ham to'liq o'z o'rnini bo'shatgani yo'q. Ayniqsa, qishloq joylarda, dehqon bozorlarida, qurilish va ta'mirlash xizmatlarida, xususiyl transportda naqd pul asosiy to'lov vositasi bo'lib qolmoqda. Maqolada shu holatning

sabablari va naqd pulsiz to'lovlarni kengaytirish orqali yashirin iqtisodiyotni qisqartirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Xorijiy o'rganish natijalarida naqd pul va yashirin iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlik ko'p marta isbotlangan. F.Schneider pandemiya yillarida ko'plab mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot ulushi vaqtincha oshganini, keyin esa yana pasayishni boshlaganini ko'rsatgan [6]. Jahon banki mutaxassislari norasmiy iqtisodiyot yuqori bo'lgan mamlakatlarda soliq tushumlari kam, davlat xizmatlari sifati past bo'lishini va bu bir-biriga bog'liq aylanma ekanini yozadi [7]. C.Elgin va hammualliflari esa norasmiylikni o'lchashning turli usullarini solishtirib, ularning deyarli barchasida naqd pulga talab muhim ko'rsatkich bo'lib qolishini qayd etgan [8].

Moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi ham shu masalaga bevosita bog'liq. Jahon bankining Global Findex 2021 o'rganish natijasiiga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda pandemiya davrida raqamli to'lovlardan foydalanuvchilar soni keskin oshgan, ammo bank hisobvarag'iga ega bo'lmagan kattalar hali ham ko'p [9]. IMF o'rganish natijasichilari esa raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish indeksini ishlab chiqib, bu ko'rsatkich yuqori bo'lgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va soliq yig'imi yaxshiroq ekanini ko'rsatgan [10].

Naqd pulning jamoat xavfsizligi bilan bog'liq tomoni ham bor. Katta miqdordagi naqd pul o'g'rilik, talonchilik va bosqinchilik uchun nishon bo'ladi. Kassa va inkassatsiya xizmatlarini qo'riqlash qo'shimcha xarajat talab qiladi. Jinoiy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishda ham naqd pul asosiy vosita hisoblanadi. Demak, naqd pul aylanmasini qisqartirish nafaqat soliq tushumlarini oshiradi, balki ayrim jinoyat turlarini ham kamaytirishga yordam beradi.

Biroq naqd pulsiz to'lovlarga o'tish o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Odamlar naqd puldan nega voz kechmayotganini tushunish kerak. Kuzatishlarimiz va ilmiy manbalar asosida bu sabablarni quyidagicha guruhlash mumkin.

1-jadval. Naqd puldan voz kechmaslik sabablari va ularni bartaraf etish yo'llari

№	Sabab	Bartaraf etish yo'li
1	Ishonch yetishmasligi (pul yechilib ketishi, karta bloklanishi qo'rquvi)	To'lovlar xavfsizligi bo'yicha tushuntirish ishlari, nizolarni tez hal qilish tartibi
2	Soliq tekshiruvidan cho'chish	Kichik tadbirkorlar uchun sodda soliq rejimi, ixtiyoriy legallashtirishda jarimadan ozod qilish
3	To'lov xarajatlari (bank komissiyasi, terminal narxi)	Kichik savdo uchun komissiyani pasaytirish, QR-kod orqali bepul qabul qilish
4	Qishloqlarda infratuzilmaning sustligi	Internet qamrovini kengaytirish, mobil to'lovlarni rivojlantirish
5	Odat va moliyaviy savodxonlikning pastligi	Keksa aholi va yoshlar uchun moliyaviy savodxonlik dasturlari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, sabablarning ko'pi texnik emas, balki psixologik va iqtisodiy xarakterga ega. Masalan, kichik do'kon egasi kartadan to'lov qabul qilsa, barcha savdosi soliq organiga ko'rinib qolishidan xavotirda. Agar unga sodda va tushunarli soliq rejimi taklif qilinsa, bu xavotir kamayadi. Soliq kodeksida o'zini o'zi band qilgan shaxslar va kichik tadbirkorlar uchun nazarda tutilgan imtiyozlar shu ma'noda to'g'ri yo'nalishdir. OECD ham soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirishda soliq to'lovchiga qulaylik yaratish asosiy shart ekanini ta'kidlaydi [11].

Rag'batlantirish choralari ham yaxshi samara beradi. Naqd pulsiz to'lov qilgan xaridorga to'lovning bir qismini qaytarish, ya'ni keshbek berish ko'plab mamlakatlarda sinovdan o'tgan. Bu usul xaridorni chek talab qilishga undaydi, sotuvchi esa savdoni yashira olmaydi. Natijada nazoratni davlat emas, xaridorning o'zi amalga oshiradi. Bunday tizimni joriy qilishda keshbek mablag'lari qo'shimcha

soliq tushumlari hisobidan qoplanishi kerak, aks holda u budjet uchun yuk bo'lib qoladi.

Endi masalaning boshqa tomoniga to'xtalamiz. Naqd pulsiz to'lovlar ko'paygan sari jinoyatchilar ham "raqamli" bo'lib bormoqda. FATF 2023-yilda e'lon qilgan hisobotida kiberfiribgarlik orqali shakllanayotgan noqonuniy pul oqimlari tez o'sib borayotganini, ular ko'pincha bir necha mamlakat orqali o'tkazilishini qayd etgan [12]. O'zbekistonda ham karta ma'lumotlarini aldov yo'li bilan olish, soxta ilovalar va telefon orqali firibgarlik holatlari uchrab turibdi. Agar bu xavf o'z vaqtida bartaraf etilmasa, aholining raqamli to'lovlarga ishonchi pasayadi va ular yana naqd pulga qaytadi.

Shuning uchun naqd pulsiz to'lovlarni kengaytirish va ularning xavfsizligini ta'minlash bir vaqtda olib borilishi kerak. Bu yerda "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonun muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi [5]. Banklar, to'lov tashkilotlari va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasida shubhali operatsiyalar haqida tez ma'lumot almashish tartibi bo'lishi lozim. Fuqaro firibgarlik qurboni bo'lganda, pulni muzlatib qo'yish va qaytarish jarayoni soatlar ichida boshlanishi kerak, kunlar emas. Jamoat xavfsizligi tizimi xodimlari ham aholiga bunday holatlardan qanday saqlanish haqida oddiy tilda tushuntirib borishlari foydali. Bu jamoat xavfsizligi konsepsiyasida belgilangan profilaktika vazifalariga to'liq mos keladi [3].

Yana bir muhim jihat bor. Naqd pulsiz to'lovlarga majburlash orqali emas, qulaylik orqali o'tish kerak. Agar odamlarga naqd pul ishlatishni taqiqlasak, ular boshqa yo'l topadi. Agar kartadan to'lash naqd puldan arzonroq, tezroq va xavfsizroq bo'lsa, ular o'zlari shu yo'lni tanlaydi. Shu ma'noda davlat xizmatlari, kommunal to'lovlar, jarimalar va soliqlarni to'lashda naqd pulsiz usulni eng qulay variantga aylantirish yaxshi namuna bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, naqd pulsiz hisob-kitoblarni kengaytirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning eng samarali vositalaridan biri. U soliq tushumlarini oshiradi, savdo va xizmatlarni ochiq qiladi, naqd pul bilan bog'liq jinoyatlar uchun imkoniyatni kamaytiradi. Ammo bu jarayon muvaffaqiyatli bo'lishi uchun bir nechta

shart bajarilishi kerak. Bizning fikrimizcha, kichik tadbirkorlar uchun to'lov qabul qilish xarajatlarini kamaytirish, xaridorlar uchun keshbek kabi rag'batlarni kengaytirish, qishloq joylarda internet va mobil to'lov imkoniyatlarini yaxshilash zarur. Shu bilan birga, kiberfiribgarlikka qarshi kurashni kuchaytirish, banklar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasida tezkor hamkorlik tartibini yo'lga qo'yish va aholining moliyaviy savodxonligini oshirish ham kun tartibidagi masala bo'lib qolishi kerak.

Naqd puldan voz kechish bir kunda bo'lmaydi. Lekin har bir naqd pulsiz to'lov iqtisodiyotni biroz bo'lsa-da ochiqroq va xavfsizroq qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni // lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni // lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-27-son Farmoni // lex.uz.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi "Yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirishga oid tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6098-son Farmoni // lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 15-apreldagi "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi O'RQ-764-son Qonuni // lex.uz.
6. Schneider F. New COVID-related results for estimating the shadow economy in the global economy in 2021 and 2022 // International Economics and Economic Policy. – 2022. – Vol. 19. – P. 299–313.
7. Ohnsorge F., Yu S. (eds.). The Long Shadow of Informality: Challenges and Policies. – Washington, DC: World Bank, 2022. – 398 p.

8. Elgin C., Kose M.A., Ohnsorge F., Yu S. Understanding Informality // CEPR Discussion Paper № DP16497. – London: CEPR, 2021.
9. Demirgüç-Kunt A., Klapper L., Singer D., Ansar S. The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19. – Washington, DC: World Bank, 2022.
10. Khera P., Ng S., Ogawa S., Sahay R. Measuring Digital Financial Inclusion in Emerging Market and Developing Economies: A New Index // IMF Working Paper WP/21/90. – Washington, DC: IMF, 2021.
11. OECD. Tax Administration 2024: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. – Paris: OECD Publishing, 2024.
12. FATF. Illicit Financial Flows from Cyber-Enabled Fraud. – Paris: FATF, 2023.